

KECSKEMÉTI GÁBOR

ZRÍNYI MIKLÓS ÉS A NÉMETORSZÁGI ÁLLAMELMÉLETI GONDOLKODÁS ÚJABB SZAKASZA

A zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Zrínyi-gyűjteményében egyetlen kötet található a jeles latin történetírótól, Cornelius Nepostól (721. sz.).¹ A kötet bizonyosan nem tartozott Zrínyi Miklós, de még fia, Ádám könyvei közé sem, hiszen az 1763-ban megjelent kassai kiadás egyik példányáról van szó, amely Balog György (1659–1726) soproni tanító első ízben 1701-ben megjelent magyar nyelvű fordításának már a harmadik közreadása volt. Hogy hogyan és mikor sodródott a Zrínyi-könyvtár kötetei közé, arról semmit sem tudunk.

A magyar fordítás – a Zrínyiek szempontjából tökéletesen érdektelen – jelenléte csak még nagyobb nyomatékkal hívja fel a figyelmet Cornelius Nepos eredeti latin szövegének a teljes hiányára. Nemcsak a máig fennmaradt kötetek között nincs belőle, hanem az 1662. évi összeírás idején sem regisztrálták a csáktornyai jelenlétét.

Teljesen elképzelhetetlen, hogy Cornelius Nepos szövegével ne ismerkedett volna meg már a latin nyelv szintaktikájával barátkozó, gyermek Zrínyi Miklós. A könnyű, olvasmányos mű a latin nyelvtanítás szélében-hosszában használt egyik alapszövege volt,² épp ezért érezte szükségesnek szűk négy évtizeddel Zrínyi halála után a magyar fordítás elkészítését a soproni konrektor. Feltűnő az is, hogy a klasszikus antikvitásnak a *studia humanitatis* oktatása során általános használatban lévő további szövegei sem bukkannak fel Zrínyi könyvtárában. Hogy csak a legnagyobb képtelenséget említsem: egyetlen Cicero-levéلكiadást sem említ a forrásunk, holott jól tudjuk – például a Magyarországon is rendkívül elterjedt Johann Sturm-féle válogatás felhasználására vonatkozó adatok-

1 A főszövegben megadott sorszámok nem a gyűjtemény jelzetei, hanem a Zrínyi-könyvtár monografikus feldolgozásának tételszámai: Klaniczay Tibor (szerk.), *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*. (Zrínyi-Könyvtár, IV.) Budapest, 1991. Újabb ismertetések a könyvtárról: Ivan Kosić, *Bibliotheca Zriniana*. In: Monok István (szerk.), *Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700. Nemzetközi vándorkiállítás, Zagreb, Bratislava, Martin, Budapest, Burg Forchtenstein, 2005. ősz–2007. ősz*. Budapest, [2005], 17–39. Monok István, *A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*. (Kulturális Örökség.) Budapest–Eger, 2012, 71–86.

2 Kecskeméti Gábor (szerk.), *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*. (Régi Magyar Prózai Emlekek, 10.) Budapest, 1993, 720–722.

ból³ –, hogy a latin nyelv alapjaival még csak néhány hete ismerkedni kezdett kisdíák máris képes volt Cicero-imitáció végrehajtására az *Ad familiares*-gyűjtemény legrövidebb darabjai, a pársoros, Cicero feleségéhez címzett levelek alapján, majd e gyűjtemény használata évekig kísérte a nyelvtanulást, később kiegészülve az *Ad Atticum*-gyűjtemény olyan hosszú és igényes darabjaival, amelyek már Cicero politikai vagy irodalmi gondolkodásának alapfogalmaiba is betekintést engedtek. Míg Cicero retorikaelméleti traktátusainak megvan a teljes gyűjteménye a kétségtelenül és közvetlenül Zrínyihez köthető állományrészben (372. sz.), és valaha megvolt külön a *De oratore* is (359. sz.), a bölceleti írásokat egyetlen kiadás képviseli (356. sz.), a Cicero-szónoklatok közül pedig feltűnően keveset találni (egy igen régi, 1519. évi velencei kiadás első kötetét csupán, 364. sz.). Ilyen könyvtár márpedig nincs – kiálthat fel joggal nemcsak a kora újkori könyvtártörténet, hanem a művelődésszerkezet ismerője is. Latinul mindenki tanult valamiből, így a kezdők számára alkalmas iskolai auktorok csaknem teljes hiánya nyilvánvalóan arra figyelmeztet, hogy a csáktornyai összeírás bizonyosan nem tartalmazza a gyermek és a fiatal Zrínyi három évtizeddel korábbi, elemi olvasmányait. Hogy ezek már 1662 előtt elkallódtak, vagy megvoltak még valahol a csáktornyai várban, esetleg egy másik birtokon vagy a bécsi palotában őrizték őket, az mind lehetséges, amiként említetlenül maradásuk egyaránt utalhat alacsonyabb megbecsültségükre vagy éppen intenzívebb használatukra is. Csupán az lehetetlen, hogy ne játszottak volna szerepet Zrínyi stúdiumaiban, és ne kellene számolnunk velük, mint műveltségének alaprétégeivel. Egyébként a tananyag tankönyvi összefoglalásai tekintetében is csak Zrínyi Ádám könyvtára elégíti ki elvárásainkat: fennmaradt az Álvarez-féle grammatikája (633. sz.), az Aldo Manuzio- és Johann Büchler-féle szókincs-tezaurusza (649. sz.), a Heinrich Smet-féle prozodiája (656. sz.), a Soarez-féle (657, 658. sz.) és a Martin Du Cygne-féle retorikája (641. sz.), a Michael Radau-féle oratoriája (637. sz.) és még sok más iskolai tankönyve, segédkönyve, segédletként kommentált iskolai szövegkiadása. Ugyanezek nagyobb részben nemcsak léteztek már atyja tanulmányai idején, hanem már akkor tökéletesen állandósult gyakorlat volt a használatuk.⁴

A Zrínyi Miklósnak tulajdonítható könyvtárrészben is volt azért olyan kötet, amely ugyanebbe a műfajcsoportba és használati rétegbe sorolható. A leuveni retorikaprofesszor Nicolaus Vernulaeus tanulmányi céllal összeállított szónoklatgyűjteményéről, a *Rhetorum Collegii Porcensis inclytæ Academiae Lovaniensis orationes*ről van szó (368. sz.), amelyről csak az 1662-es összeírásból tudunk, az-

3 Uo., 656–660, 706–711.

4 A Smet-féle prozodiából már Zrínyi Miklósnak is volt példánya (363. sz.). Az ő tanulmányi éveiben csupán Du Cygne (1619–1669) és Radau (1617–1684) művei nem voltak még használatban a felsoroltak közül; az előbbiről lásd: Carl Joachim Classen, *Das rhetorische Lehrbuch des Jesuiten Martin Du Cygne (1619–1669)*. *Neulateinisches Jahrbuch. Journal of Neo-Latin Language and Literature* 9 (2007) 79–101; az utóbbiról: Tarnai Andor, *A váradi Orator extemporaneus*. In: Jankovics József (szerk.), *Klaniczay-émlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*. Budapest, 1994, 365–378.

óta a példány elkallódott. A Zrínyi által hajdan birtokolt kiadás pontos adatai épp ezért nem állapíthatók meg. A Zrínyi-könyvtár monografikus feldolgozói egy 1663. évi kölni kiadás szemrevételezéséből indultak ki, és jelentőséget tulajdonítottak Jost Kalckhoven nyomdász előszavának, amely szerint 1642-ben adta ki először a gyűjteményt, ezért 1642–1656 közötti kiadást feltételeztek. Csakhogy a mű egy másik nyomdásznál, az ugyancsak kölni Bernhard Walter-nál (Gualterus) már 1618–1619-ben megjelent. Ellenvetésül az hozható fel, hogy e kétkötetes kiadás címlapján az *orationes* helyett a genitivusban álló *orationum* olvasható, és a csáktornyai összeíró még ilyesmin sem szokott változtatni. Ugyanez a nyomdász azonban 1630-ban egykötetes, tizenkettedrét kiadást hozott ki, amelynek a címlapján olyan szöveg áll, amely mindenben megegyezik az 1662. évi listán szereplő címmel. Így semmi akadály, hogy a Zrínyi-könyvtár példányát akár ezzel a kiadással azonosítsuk. Életkori sajátosságokra tekintve is valószínűbbnek tarthatjuk a műnek a harmincas években, a tizenéves Zrínyi általi használatát, mint egy évtizeddel későbbi beszerzését.

Vernulaeus (Nicolas de Vernulz, 1583–1649) műve a klasszikus antik retorikaelmélet beszédnemeinek megfelelő csoportosításban (*genus demonstrativum, deliberativum, iudiciale*) tartalmazza a leuveni tanítványai által elmondott szónoklatokat – a *deliberativum* nemnél a *consultatio* műfajába tartozó szónoklatcsoportokat is⁵ –, végül nagyobbreszt egyházi ünnepnapokra írt ún. szent orációkkal ér véget.⁶

Tudomásom szerint még senki sem figyelt fel arra, hogy a kötet legelső, a humanista stúdiumok méltóságáról (*De dignitate studiorum humaniorum*) szóló, a *demonstrativum* nemébe tartozó szónoklatának „a vi amoris et historia filii Croesi” merített *exordiuma* pontosan ugyanazzal az exemplummal veszi kezdetét, mint Zrínyi *Áfuma*. Az irodalomtörténészek persze közel egy évszázada azt hiszik, hogy már kielégítően megmagyarázták Zrínyi exemplumának eredetét. Közismert, hogy Ferenczi Zoltán az *Afium* fő forrását Augerius Gislenius Busbequius (Busbecq, 1522–1592) a török elleni harc felvállalására buzdító exhortációjában (*Exclamatio, sive de re militari contra Turcam instituenda consilium*) azonosította, amelynek felütésében a Croesus király néma fiának megszólalásáról szóló exemplum éppúgy megtalálható, mint Zrínyinél. Ennek a minden elsőéves magyar szakos egyetemistával megtanított kijelentésnek az igazsága körül azon-

5 Vernulaeusról és egy, e kötetében nem szereplő, a *consultatio* műfajába tartozó retorikai gyakorlatáról: Kecskeméti Gábor, Szónoki gyakorlat a magyar vitézségről a leuveni egyetemen. In: Imre Mihály – Oláh Szabolcs – Fazakas Gergely Tamás – Száraz Orsolya (szerk.), *Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*. Debrecen, 2011, I, 61–68.

6 Az alábbiakban a főszöveg lapszámhivatkozásait az általam használt kiadás alapján adom meg: Nicolaus Vernulaeus, *Rhetorum Collegii Porcensis inclytæ Academiæ Lovaniensis Orationes. In tres partes secundum tria causarum seu orationum genera distributæ. Sub Nicolao Vernulæo Collegii Porcensis, et publico Eloquentiæ Professore. Accessit Orationum sacrarum volumen singulare in festa Deiparæ Virginis et aliquorum divorum. Editio octava aucta aliquot Orationibus, et nova forma in gratiam eloquentiæ studiosorum illustrata. Adiectum est in margine artificium rhetoricum*. Coloniae et Leodii, 1671.

ban kezdettől fogva van némi bizonytalanság. A két szöveg részletes összevetését első ízben elvégző Ferenczi Zoltán maga is jelezte, hogy Zrínyi „sehol sem fordít szószerint. A párhuzamos helyek szabad átdolgozások, melyekből a gondolat van átvéve [...]. E mellett Zrínyi általában sokkal rövidebb. Busbecq szeme előtt Cicero stílusa és beszédei állottak”, míg Zrínyi előadása „kevésbé folyékony; nem oly szónokias, nem oly sima, nem oly beosztott és keresett”.⁷ Kőrösi Sándor már a következő évben akként adott jellemzést e jelenségről, hogy „Zrínyi Busbeckből csak a szónoki beszéd kezdetén és végén levő emphatikus részeket, az indulat élénkségét kifejező rhetorikai díszítéseket” és az egyebünnét is ismert vagy a sajátjaként vallott elveket megerősítő „eredeti idézeteket veszi át. [...] Busbeck *Exclamatio*ja csak minta és keret, melybe [...] a nemzeti hadsereg felállítására vonatkozó javaslatát, az általános hadkötelezettség eszméjét, a hadszervezés mikéntjét, tetszetős formába belefoglalja”.⁸ Ugyanez évben Ferenczi egy Sallustius-idézet kapcsán mutatta be Zrínyi munkamódszerét. A forrásául szolgáló Busbecq-szövegben megtalálható az idézet, a *locus* pontos hivatkozása azonban nem. Zrínyi felkereste a szöveghelyet saját Sallustiusában, és pontos fejezethivatkozást adott. Magát az idézetet azonban – minden rendelkezésünkre álló latin edícióhoz képest – egy szó tudatos és szándékos megváltoztatásával közölte, ahogyan más esetben Vegetiusszal is eljárta.⁹ Klaniczay Tibornak a kérdést hosszú időre meghatározó Zrínyi-monográfiája – Kőrösivel egyetértve – a *váz*, a *minta*, a *keret* szavakat használta a Busbecq-szöveg Zrínyi általi felhasználásának jellemzése során. Megerősítette Ferenczi megfigyelését is arról, hogy Zrínyi a „forrásában talált idézetek eredeti helyét is rendszerint kikeresi és azokat változtatásokkal illeszti saját írásába.”¹⁰

A nyitó exemplumot illetőleg ezeket az általános megfigyeléseket Ferenczi akként konkretizálta, hogy Zrínyi „kétségtelenül rövidebb is, hatásosabb is, erőteljesebb is.”¹¹ Kiemelte, hogy Busbecq szövegéből például nem értesülünk a fiú szavairól; megszólalásának jelenetét így írja le a latin szöveg: „soluto derepente linguae impedimento clamorem sustulisse: eaque verba protulisse, quibus militem ab occidendo Rege deterreret”¹² (Ferenczi fordításában: „egyszerre megoldván nyelve bilincset, kiáltani kezdett: azokat a szókat mondta ki, melyekkel a katonát a király megölésétől elriasztotta”¹³). Zrínyinél ezzel szemben egyenes idézetként olvashatók a fiú szavai: „megszóllala a vitézhez, mondván neki: Ne bánts a királt.”¹⁴

7 Ferenczi Zoltán, Zrínyi és Busbequius. *Akadémiai Értesítő* 28 (1917) 34–54, 52.

8 Kőrösi Sándor, Az Áfium vitás pontjai. *Akadémiai Értesítő* 29 (1918) 37–46, 46.

9 Ferenczi Zoltán, Még egyszer Zrínyi és Busbequius. *Akadémiai Értesítő* 29 (1918) 100–105, 101.

10 Klaniczay Tibor, *Zrínyi Miklós*. Budapest, 1964², 654–655.

11 Ferenczi, *Zrínyi és Busbequius*, 53.

12 Uo., 43.

13 Uo., 53.

14 Zrínyi Miklós, *Prózai művei*. Kiad. Kovács Sándor Iván. (Zrínyi-könyvtár, I.) Budapest, 1985, 209.

Az exemplum történetével Lukácsy Sándor foglalkozott részletesebben. Az *oratio recta*ban való megszólalást ő is jóval hatásosabbnak tartotta. Az exemplum általa feltárt, egészen Hérodotoszig visszavezethető tárgy történetében ugyanezt az egyenes beszédes formát találta Hérodotosz, Valerius Maximus, Aulus Gellius, C. Julius Solinus műveiben.¹⁵ Az e forrásokból idézhető latin szövegek többnyire az *occido* 'meggyilkol' igét használják a felkiáltásban (Valerius Maximus, Aulus Gellius), C. Julius Solinus szövegében a *parco* 'megkímél' ige áll, és csupán egyetlen olyan szöveg van Lukácsy gyűjtésében, amely a *ferio* 'üt, ver, döf, vág' igét használja, ez azonban – Landovics István egyébként magyar nyelvű prédikációjának latin intarziája „Miles ne ferī” formában – nem jöhet szóba Zrínyi forrásaként. Hozzátehetjük még Lukácsy gyűjtéséhez, hogy a Zrínyi-könyvtárban is meglévő Beyerlinck-féle enciklopédia (252–259. sz.) a *divinatio* példái között, a latin szövegbe Hérodotosz görög szavait beillesztve idézi fel a történetet.¹⁶

Az exemplumnak a Vernulaeus kötetében olvasható változata ugyancsak a fiú egyenes megszólalását tartalmazza, „Noli Regem ferire miles” változatban (1). Mint mondtuk, az egész gyűjtemény élén álló orációról van szó, amelynek nyitóexemplumaként szerepel a néma királyfi története, analógiát adva a humanista stúdiumokat gúnyosan gyalázó némelyek elleni szenvedélyes érvelésre, még ha a szónok – ezúttal egy leuveni fiatalember – „plane [...] rudis et infans” is e feladathoz képest. Azt hiszem, nem helytelen, ha a Zrínyi-szöveghely keletkezését akképpen rekonstruáljuk, hogy a Busbecq-szöveg élén olvasott exemplum a ráismerés élményét váltotta ki a hajdani retorikai stúdiumok során Vernulaeus mintaszónoklatát megismerő szerzőből, és műve megfogalmazásakor az *oratio recta* ott olvasható és mélyebben bevéődött változatához igazodott.

A leuveni szónoki gyakorlat humanista stúdiumokat magasztaló szövegeknek érvelése természetesen a lehető legszorosabb kapcsolatban van az ékesszólás dicsőítésével. Minthogy a műveltség és az ékesszólás értékének megítélése Zrínyinél is több alkalommal előfordul – a *Vitéz hadnagy* első diskurzusa a vitézi mesterségnek a tanulásból és a históriaolvasásból való gyarapítását szorgalmazza, 28. aforizmája pedig a hadvezér számára szükséges és kívánatos *eloquentia* jellegzetességeit mérlegeli –, nem lesz haszontalan felhívni a figyelmet arra az (egyébként legkevésbé sem meglepő) körülményre, hogy a retorikai *progümnaszmata* műfaját Zrínyi Miklós könyvtárában oly kevesedmagával képviselő Vernulaeus-kötet bővelkedik az ékesszólást dicsérő szövegekben, és ezek között nem kevés olyan helyet találhatunk, ahol kifejezetten a hadvezérek számára is elengedhetetlen ékesszólásról esik szó. A *De imperatore seu belli duce* írott szónoklatban a hadvezér kívánatos képességei között a minden más eszköznél lelkesítőbb

15 Lukácsy Sándor, *Noli occidere regem*. In: Kovács Sándor Iván (szerk.), *Zrínyi-dolgozatok*, VI. Budapest, 1989, 199–215.

16 Laurentius Beyerlinck, *Magnum theatrum vitae humanae*. Köln, 1631, D 242h. Zrínyi könyvtárban az 1656. évi lyoni kiadás volt és van meg ma is, magam az 1631-es kölni első kiadást használtam. Tartalmuk azonos.

hatású és akár a fegyvereknél is nagyobb jelentőségű ékesszólás is szóba kerül, Onosander tanúságtételével, Nagy Sándor, Epaminondas, Julius Caesar példájával (302–303). Két darabból álló *consultatio* mérlegeli a kérdést, „an imperator seu belli dux vir litteratus esse debeat” (249–263); a *dissuasió*t végző első darab – több más pogány nép mellett – legnagyobb terjedelemben a törökök példáján mutatja be, hogy a harci eredményesség és a műveltség ügye nincs összekötve, a rákövetkező *suasio* viszont nemcsak a műveltség, hanem külön az ékesszólás szükségessége mellett is felsorakoztatja érveit. A nemességről (*De nobilitate*) szóló, a vérségi leszármazás helyett a műveltség értékét kiemelő – és többek között a Homérosszal párnája alatt alvó Nagy Sándor közismert példájával¹⁷ érvelő (197) – szónoklatsorozat záró, hetedik darabja az ékesszólást dicsőíti (201–204). A szabad művészetek közötti elsőség érveit mérlegelő, szokásos szónoklatcsokor a retorika legnagyobb méltósága mellett érvelő, második darabjának (*Pro rhetorica*) zárlatában szintén nagy szerepet kap az a haszon, amely a lelkesítő hatással szónokolni képes hadvezér működéséből származik, példaként pedig I. Ferenc francia király és ismét Julius Caesar szolgál (217–218). Ezekben a szöveghelyeken a Zrínyi gondolatmenetében az ékesszólásról elmondottaknak számos párhuzama akad, ám sem külön-külön, sem együttesen nincs konkluzív erejük, vagyis szoros szövegpárhuzamba nem állíthatók velük. Így például a 28. aforizma tekintetében továbbra is Klaniczay megállapítása tekinthető érvényesnek,¹⁸ vagyis a Zrínyi-szöveg legközelebbi forráshelye Jean de Silhon (1596–1667) *Le Ministre d'état* c. műve olasz fordításának (*Il ministro di stato*) I. könyvéből a 14. diskurzus.

A Vernulaeus-gyűjtemény jelentőségét tehát semmiképpen sem szabad túlbecsülni. Ha volt szerepe Zrínyi gondolkodásának kialakulásában, ez a latin nyelvi és retorikai hatás akkor sem haladta meg a *studia litteraria* gimnáziumi tananyagának mértékét és jellegét. Nagyjából 1634-ben tarthatott ezen a kifejtettségi és elmélyedettségi szinten Zrínyi irodalmi aktivitása, amikor a *genus demonstrativum* egy tipikus iskolai szónoklatát, a Szent László-beszédet mondta el Bécsben.¹⁹ A magam részéről jóval nagyobb fontosságot tulajdonítanék annak, ha bizonyítanunk sikerülne, hogy az ennél magasabb, egyetemi szintű, egyszerre a humanista filológiai stúdiumok körébe tartozó és ugyanakkor onnét a politikaelméleti adaptáció terébe kilépő ismeretek is megjelenhettek Zrínyi tájékozottságának horizontján.

Ferenczi Zoltán már 1918-ban kimutatta, hogy két Lucanus-hely nem közvetlenül az eredeti szövegből, hanem egy Matthias Bernegger (1582–1640) el-

17 Kecskeméti Gábor, Toposzok és exemplumok a história hasznairól a 17. században. *Studia Litteraria (Debrecen)* 32 (1994) 73–89, 80.

18 Klaniczay, *Zrínyi Miklós*, 397.

19 Zrínyi Miklós, Szent László-beszéd (1634). Ford. Kulcsár Péter. Jegyz. Szokolczai Attila. In: Zrínyi, *Prózaí művei*, 449–460.

nökletével zajlott strassburgi disputáció szövegéből került Zrínyi Áfiumába.²⁰ Ferenczi a Bernegger-disputációk Johann Freinsheim (1608–1660) által 1640-ben megjelentetett gyűjteményes kiadását használta, ezek a disputák azonban az 1610-es évek közepén zajlottak a strassburgi egyetemen és egykorú füzetkiadásai is ismeretesek. A téziseket védelmező disszertensek között magyarországi diákok is előfordultak: Listius Ferenc és Jakob Öppy, Bernegger ma ismert legkorábbi magyarországi tanítványai.²¹ Egyikük Tacitus *Agricolájából* gyűjtött téziseket védett, másikuk a *Germania* alapján fejtette ki tétéleit, mindketten 1616-ban. Az 1640. évi, *Quaestiones miscellaneae* című gyűjteményben épp az e két tacitusi munka alapján megvédett disputációk anyagát állította össze Freinsheim, és így mindkét magyar fiatalember disszertációja megtalálható benne. Sem a korábbi, füzetes előzményeknek, sem az egyesített tételsornak nincs nyoma a Zrínyi-könyvtárban, pedig az előbbieket meglétére már csak azért is számíthatnánk, mert possessoruk 1630. évi halála után Listius Ferenc számos könyve Csáktornyára került.²² Ma azonban csak arról van tudomásunk, hogy Bernegger munkái közül az *Observationes historico-politicae XXVIII* 1656. évi tübingeni kiadását birtokolta Zrínyi (185. sz.), és feltehetőleg 1631. évi Justinus-kiadása is a gyűjtemény része volt (546. sz.), Bernegger hazai tanítványai közül pedig csak Martin Schödel későbbi *Disquisitiójának* 1630. évi kiadása bukkan fel (120. sz.). Ez utóbbi munka megvolt Vitnyédy István soproni könyvtárában is,²³ akiről régóta tudjuk, hogy könyvtáraitól és az olvasmányaikból leszűrt ismeretek és tapasztalatok dolgában egyfajta szimbiózisban élt a horvát bánnal: tudunk Vitnyédy Zrínyinek kölcsönzött könyveiről,²⁴ feltételezzük, hogy használhatta a főúr csáktornyai könyvtárát,²⁵ és számolunk a Zrínyi műveiben kifejtett gondolatokra tett szellemi hatásával.²⁶ Márpedig Vitnyédy stipendiánsai megfordultak számos német egyetemen,²⁷ felbukkan a környezetében a strassburgi levelezés említése is,²⁸ így a németországi politikaelméleti irodalom – a Listius-könyvtár állományának Zrínyihez kerülése mellett és után – akár Vitnyédy közvetítésével is elérhette Csáktornyát.

Vitnyédynek attól a neves Bernegger-tanítványtól is volt könyve, akinek a Zrínyi-könyvtárban nincs semmi nyoma. A strassburgi katedrán Bernegger örö-

20 Ferenczi Zoltán, Adalékok Zrínyi „Az török áfium ellen való orvosság” cz. művének forrásaihoz. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 42 (1918) 261.

21 RMK III, 1178, 1179.

22 *Bibliotheca Zrimiana*, 27.

23 Adattár 18/1, 307, 169. sz.

24 Payr Sándor, Muzsaji Wittnyédy István. *Protestáns Szemle* 17 (1905) melléklet 64–112, 507–525, 576–591, 515. Hörk József, Muzsaji Vitnyédy István. *Századok* 41 (1907) 289–320, 400–414, 502–517, 309.

25 *Bibliotheca Zrimiana*, 41.

26 Klaniczay, *Zrínyi Miklós*, 650–651.

27 Sárközi Gergely, Vitnyédy István és az evangélikus oktatásügy. *Credo. Evangélikus Műhely* 12:1–2 (2006) 3–16, 6–7.

28 Hörk, *Muzsaji Vitnyédy István*, 412.

kébe lépő Johann Heinrich Boeckler (1611–1672) folytatta a mestere által kezdeményezett, Tacitus és más történetírók szöveghelyeit kommentáló disputációs gyakorlatokat. Vitnyédy ezek közül egy *Annotationes politicae* című könyvet őrzött a könyvtárában.²⁹ A tételt nem könnyű azonosítani. Tacitus *Historiája* szöveghelyeinek értelmezése körül 1647–1648-ban folytatott Boeckler hasonló című disputációsorozatot a strassburgi egyetemen, ennek egyes darabjai mint önálló „pensum”-ok láttak napvilágot (a könyvjegyzékben olvasható szintagma ezek borítóján genitívusban utal a *pensum nominativusra*); lehetséges, hogy a Vitnyédy-könyvtárjegyzék tétele egy vagy több füzetet jelöl ezek közül. De az is lehet, hogy a disszertációk szövegeiből szerkesztett gyűjteményes kiadás volt meg Vitnyédy könyvtárában, noha ez az 1648-ban megjelent, kétszáz lapos kötet nem többes, hanem egyes számú címet viselt: *In C. Corn. Taciti quinque libros Histor. superstites, annotatio politica*.³⁰ E sorozattal párhuzamosan Tacitus *Annalés*ének értelmezése is folyt Boeckler kurzusain. Ez utóbbinak eredményeképpen két részletben, egy 1647. novemberi és egy 1648. januári disputa egy-egy füzetes kiadványában jelent meg a politikusok ékesszólásáról szóló Boeckler-mű első kiadása. A munkát – már egybedolgozva – 1649-ben, majd 1654-ben újra kiadták, *De eloquentia politici libellus, sive Dissertatio ad loc. Tac. XIII. Annal. 3. de eloquentia principum Romanorum* címmel. Ha esetleg azt feltételezzük, hogy Vitnyédy a *Historiát* kommentáló disszertációk füzetes kiadványainak egybekötött darabjait birtokolta, akkor nem lehetetlen, hogy a csomóban ott rejtett az utóbbi, az *Annalést* értelmező disputák szövege is.

Az *Annales* kapcsán látszólag egy szorosan lokalizált szöveghelyet értelmez Boeckler, valójában azonban ennél jóval többről van szó. Nagyobb igényű áttekintést foglal magában már a kommentált tacitusi szöveghely is. A XIII. könyv egyik első epizódjában a frissen a hatalom csúcsára került Nero az elődjét, Claudius magasztaló nyilvános szónoklatot tart, amelynek kapcsán Tacitus megjegyzi, hogy Nero volt az első *princeps*, aki másvalaki író tollára szorulva volt kénytelen szónokolni (a korabeli közvélemény jól tudta, hogy a beszéd szerzője, Seneca a megsemmisítő szatíróját, az *Apocolocyntosis* is megírta ugyanerre az alkalomra), és ez alkalmat ad arra, hogy áttekintse Nero elődeinek szónoki képességeit, egészen Julius Caesarig visszanyúlva. A *locus* kommentálásából Boeckler olyan monográfiát formált, amely rendszeres összefoglalást adott mindarról, ami a római birodalom uralkodóinak szónoklatairól (sőt a görög és a római demokrácia a principátus idejétől eltérő szónoki gyakorlatáról) tudható, ugyanakkor elméleti leírást és előírásokat arra nézve is, hogy milyen sajátosságoknak kell megfelelniük a politikusi rendbe tartozók szónoki működésének. Világossá tette, hogy a fórumokon szokásos, a *genus iudiciale* nemébe tartozó, de akár a

29 Adattár 18/1, 306, 135. sz.

30 A hadvezér és a politikus ékesszólása kapcsán tett reflexiók tekintetében különösen figyelemreméltók e gyűjtemény következő lapjai: 38–39, 129–132; a politikus tanulmányairól: 154–155.

suasiót végbevívó népgyűlési szónoklat is különbözik a *politica eloquentiától*. Egy Atticushoz írott levele (2,1) nyomán kimutatta, hogy a „senatorias orationes, sententias, consilia” műfajait Cicero is elhatárolta „a fori actionibus”, vagyis politikai szónoklatainak írásmódját élesen elkülönítette bírósági beszédeiétől. A politikushoz és a politikai testülethez illendő szónoklat formáját Boeckler szerint „potissimum perspicuitate, nativa simplicitate, et congruenti dignitate definiverimus”. Részletesen bemutatja azokat az alapelveket, amelyekhez akár a *princeps*, akár a *consiliarius* vagy a *legatus* tarthatja magát. Az ilyesfajta szónoklás gyakorlatát szerinte nem az iskolában, az *artis studium* körében lehet elsajátítani. Sokkal alkalmasabbak erre a történetírók munkái, amelyekből mind érett bölcsesség, mind egyes szónoklati példák meríthetők.³¹

Boeckler munkáját a 17. század meghatározó európai retorikatörténeti folyamatai közé illesztette az újabb kutatás. Az iskolában elsajátított retorika keresettségével szembeállított *simplicitas nativa* olyan szónoki eszményt határoz meg, amelyben a dolgok nagysága előrealóbb és nagyobb figyelmet kíván a szövegezésnél; a politikai szónok elsősorban a *naturában* alapozza meg a pozícióját, a *praeceptum*okat teljesen figyelmen kívül hagyhatja. Amint láttuk, természetesen az anticiceroniánus álláspont megalapozása egy Cicero-szöveghelyre építve történik, kifejtése azonban olyan nagy jövő előtt álló hívószavak körébe vonható, mint a természetesség gráciája, a formálódó *negligentia-* (*sprezzatura-*) és *dissimulatio*-eszmény vagy – az Alpokon túli szerzők közül Boecklernél az első között idézett – Pseudo-Longinosz fenség-fogalma.³² Az a gondolat, hogy az esztétikai érték forrását a rációval és a szabállyal szembeállított reflektálatlan természetesség ideáljában kereshetjük,³³ még a 18. századi művészeteszközök gondolkodás számára is iránymutató jelentőségű, így 17. század közepi strassburgi felbukkanásának különös fontossága van. Ilyesformán Boeckler hasonló súlyt képvisel a retorikaelméleti gondolkodás történetében, mint strassburgi professzortársa, Johann Konrad Dannhauer (1603–1666) a hermeneutikáiban.³⁴

31 Az ismertetéshez a következő kiadásokat használtam: Johann Heinrich Boeckler, *De eloquentia politici libellus, sive Dissertatio ad loc. Tac. XIII. Annal. 3. de eloquentia principum Romanorum*. Argentorati, 1654. Uő, *Dissertationis de eloquentia politici ad C. Corn. Tacit. XIII. Annal. 3. pars altera*. Argentorati, 1648.

32 Dietmar Till, *Transformationen der Rhetorik. Untersuchungen zum Wandel der Rhetoriktheorie im 17. und 18. Jahrhundert*. (Frühe Neuzeit. Studien und Dokumente zur deutschen Literatur und Kultur im europäischen Kontext, 91.) Tübingen, 2004, 158–159. Analógia anticiceroniánus álláspont Cicero-szövegekkel való megalapozására: Kecskeméti Gábor, Rimay retorikai nézeteinek forrásai és összetevői. *ItK* 109 (2005) 222–242. Ua. In: Szentmártoni Szabó Géza (szerk.), *A szerelem költői. Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján, Sárospatak, 2004. május 26–29.* Budapest, 2007, 177–202.

33 Till, *Transformationen der Rhetorik*, 164.

34 Kecskeméti Gábor, Logikai és retorikai paradigmák között. A kora újkori németországi hermeneutika születése. In: Kelemen Pál – Kozák Dániel – Kulcsár Szabó Ernő – Molnár Gábor Tamás (szerk.), *Filológia – nyilvánosság – történetiség.* (Filológia, 4.) Budapest, 2011, 105–131.

Mindezzel együtt sem szabad szem elől téveszteni, hogy a retorikai teoretikus, sőt a filológus Boecklernél is ismertebb lehetett a 17. század közepi Magyarországon a közjogi és politikaelméleti gondolkodó Boeckler. Vitnyédy könyvtárában is megvolt – természetesen a levelezésében is hivatkozott³⁵ Grotius-mű mindjárt két kiadása mellett – Boeckler Grotius-kommentárja, a Johann Christian von Boyneburgnak (1622–1672) ajánlott *In Hugonis Grotii Ius belli et pacis*.³⁶ (Mint ahogy először 1663-ban jelent meg, a csáktornyai összeírásban ez természetesen nem szerepelhet, de Zrínyi fennmaradt könyvei között sincs nyoma Boeckler kommentárjának, sőt Grotius első ízben 1625-ben napvilágot látott és számos kiadást megért művének sem.) A korábban svéd szolgálatban is állott Boeckler a Grotius-kommentár megjelenésének évében – barátja, Boyneburg közbenjárásának köszönhetően – már mainzi udvari tanácsosi címet viselt és évjáradékban részesült, sőt a francia király évjáradékát is megítélték a számára. A mainzi választófejedelem által vezetett, franciabarát és Habsburgellenes Rajnai Szövetség Zrínyi és elvbarátai külpolitikai orientációjának nagy fontosságú eleme volt a hatvanas években,³⁷ így az itt csoportosuló és új irányokban tájékozódó politikai teoretikusok és véleményformálók nézetei is megkülönböztetett figyelmet érdemelnek. Szellemi arculatukat Georgius Calixtus (1586–1656) és Hermann Conring (1606–1681) helmstedti tanítványának, Boyneburgnak az irénikus felfogása határozta meg.

Ugyanannak a megítélő elvkészletnek, ami a retorikatörténet periodizációs fogalmaival mint természetesség-elvű anticiceronianizmus volt leírható a maga *praeceptum*-ellenességében, ha politikaelméleti területen alkalmazzák, az excepcionalizmus tartománya szolgál adekvát közegéül. Ha egy ország, egy társadalom, egy intézmény, egy mozgalom vagy egy időszakasz valamilyen tekintetben kivételes, akkor a megítélésében nem irányadóak az általános alapelvek vagy a szokásos szabályok, vagyis nem kell normatív várakozásoknak megfelelnie. Az eredet- vagy a hagyományközösségi elvű történeti gondolkodásban, a nemzeti sajátosságnak, a nemzeti karakterisztikumnak vagy a népléleknek juttatott szerepben hosszú – még a 19. században is produktív – és expanzív szerep vár az exceptionalista gondolkodásra. Ráadásul a 17. században az is vita tárgya Németországban, hogy az államreazon eljárásait az általánostól való eltérésként, kivételes normaszegésként kell-e értékelni, vagy ellenkezőleg, ezek maguk a politika legáltalánosabb normái.³⁸ A jogelmélet modern története Boeckler szemléleti kereteit az exceptionalizmusban nevezi meg,³⁹ Grotius-kommentárjának

35 Payr, *Muzsaji Wittnyédy István*, 514. Hörk, *Muzsaji Vitnyédy István*, 295.

36 Adattár 18/1, 313, 392–394. sz.

37 R. Várkonyi Ágnes, *Europica varietas – Hungarica varietas. Tanulmányok*. Budapest, 1994, 98, 118–119, 132–134, 203–204.

38 Horst Dreitzel, Reason of State and the Crisis of Political Aristotelianism. An Essay on the Development of 17th Century Political Philosophy. *History of European Ideas* 28 (2002) 163–187, 169.

39 Merio Scattola, Scientia iuris and ius naturae. The Jurisprudence of the Holy Roman Empire in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. In: Damiano Canale – Paolo Grossi – Hasso

keletkezéstörténetét pedig abba a kontextusba állítja, hogy a Boyneburg által a birodalmi törvényhozás történetének és a természetjognak a tanulmányozására az 1660-as évek elején megnyerni kívánt német jogtudósok milyen válaszokat adtak erre a kihívásra. Míg az *Elementa jurisprudentiae universalis* (1660) szerzője, az 1661-ben létesített első német természetjogi katedrát, a heidelbergi elfoglaló Samuel Pufendorf (1632–1694) a természetjognak a *sociabilitas* eszméjére alapozott rendszeres kifejtésébe kezdett, Boeckler a négy évtizeddel korábbi Grotius-művet értelmezve keresett episztemológiai támaszt a velünk született eszmék (*idea innata*) isteni eredetük által szavatolt ontológiai megalapozottságának és morális alapirányultságának mérlegelésében. Néhány ötvenes évek eleji, szét-szórt irat után Boeckleré volt az első rendszeres Grotius-kommentár, és a pufendorfi felfogás megszelídítésének – lényegében Hobbes krisztianizálásának – ez a Grotiushoz visszanyúló eljárása évtizedekre meghatározta a németországi jog- és politikaelméleti gondolkodás alapvető irányát.⁴⁰

Persze a természetjog alakulástörténetét Zrínyi már aligha követhette mélyebben a hatvanas években, és a kései Boeckler gondolkodásáról sem lehetek ismeretei. Annak a politika- és hadelméleti gondolkodását végigkísérő egyik alapeszméjének azonban, amelyet a *Vitéz hadnagy* – Jean de Silhon traktátusára visszavezethető⁴¹ – harmadik diskurzusában egyetlen olasz szóval, a *diversificare* kívánalmával nevez meg, a 17. század közepén már végső soron ebben a természetjogi elvű társadalomelméleti gondolkodásban áll a legtágabb kontextusa. „Az hadakozás mesterségének nem szabhatni úgy regulákat, mint más dolgoknak”; „Nincs az hadakozásnak oly regulája, kit okvetetlenül megtarthasson mindenkor a hadnagy; különböztetni kell és változtatni a dolgokat, az mint az idő és az alkalmatosság parancsolja”⁴² – ezek és a nagy számban idézhető hasonló kitételek a machiavellianus szellemű abszolutista államelmélet pragmatikus tanácsaiból épp Zrínyi életidejében kezdenek átfordulni az újonnan megteremtődő társadalomfilozófiai paradigmák szemléleti alapelveivé. Még Zrínyi – főként Klaniczay Tibor által elmélyülten tanulmányozott és szövegszerűen azonosított – francia és olasz politikaelméleti forrásainak is megváltozik a jelentésük, ha eszméiket azokba a kontextusokba helyezzük át, amelyeknek a belátására a németországi politikaelméleti gondolkodás a század közepére alkalmassá vált. Az új politikai eszmék kimunkálása főként a tacitista kommentárirodalom formájában, különösen a strassburgi egyetem szellemi körében történt, ideológiai jelentőségük viszont a Rajnai Szövetség keretei között mutatkozott meg első ízben.

Hofmann – Patrick Riley (eds.), Enrico Pattaro (ed.-in-chief) *A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence, IX, A History of the Philosophy of Law in the Civil Law World, 1600–1900*. Dordrecht, 2009, 1–41, 16.

40 Scattola, *Scientia iuris*, 16–19; Dreitzel, *Reason of State*, 182.

41 Klaniczay, *Zrínyi Miklós*, 415.

42 Zrínyi, *Prózai művei*, 112.

Van abban valami jelképes, hogy a legelső magyar Boeckler-fordítás – három évtizeddel Vitnyédy halála után – a soproni gimnázium diáksága számára készült el, és a fordítás egyik 18. századi kiadásának egy példánya ma a *Bibliotheca Zriniana* állományában is megtalálható. Arról a Cornelius Nepos-fordításról ugyanis, Balog György soproni konrektor munkájáról, amelynek iskolai olvasmányként való jelentőségével szemlénket kezdtük, nemrégiben sikerült bebizonyítanunk, hogy Boeckler latin szövegkiadása alapján készült, a Lysander-életrajz *lacunáját* kitöltő szövege pedig Boeckler e helyhez fűzött jegyzetének szoros fordítása.⁴³ A Boeckler-féle kommentált latin edíció nem méltatlan a Zrínyikönyvtárhoz, és már a 17. század közepén ott lett volna a helye.⁴⁴

---

43 Kecskeméti, *Római szerzők*, 724–733.

44 A Boeckler-féle Cornelius Nepos 1640-ben Strassburgban látott napvilágot első ízben, és már Zrínyi életében számos további kiadása volt (1644, 1648, 1653, 1656 stb.). Vitnyédy könyvtárában megvolt Cornelius Nepos, ám könyvjegyzékéből sajnos nem derül ki, hogy milyen kiadásban (Adattár 18/1, 310, 272. sz.).

MIKLÓS ZRÍNYI AND A NEW PERIOD IN THINKING ABOUT CONSTITUTIONAL
THEORY IN GERMANY*Summary*

It is remarkable that principal texts of classical antiquity used in *studia humanitatis* are not found in Miklós Zrínyi's private library, preserved in the Zrínyi-collection of the National and University Library in Zagreb. They are absent both among the surviving volumes and in the 1662 inventory, which could have proved that they were indeed at one time part of the library in Csáktornya (today Čakovec in Croatia). The total absence of works by writers for school children reminds us that the inventory does not include the most basic readings that Zrínyi would have read as a child and adolescent some 30 years earlier, although these works may have played an important role in his studies and may well have laid the foundations of his later pursuits.

There were, nevertheless, some volumes in Zrínyi's library that can be considered schoolbooks or handbooks for school. They include *Rhetorum Collegii Porcensis inclytæ Academiae Lovaniensis orationes*, a collection of speeches compiled by Nicolaus Vernulaeus, a professor of rhetoric from Leuven, for educational purposes. It is mentioned in the 1662 inventory, though the volume itself has since been lost. No one has ever noted that Zrínyi's work *A török áfium ellen való orvosság* [A Remedy for the Turkish Poison] begins with the exact same example as the first speech in the volume about dignity in the studies of the humanities (*De dignitate studiorum humaniorum*). It is common knowledge that the primary source of *Áfium* is Augerius Gislenius Busbecquius's (Busbecq) exhortative text calling for struggle against the Turks (*Exclamatio, sive de re militari contra Turcam instituenda consilium*). The text includes the story of how King Croesus's mute son began to speak, also found in Zrínyi's work. What Busbecq's text does not reveal to the reader is the boy's exact words. The scene in which he begins speaking is described in the Latin text in the following way: "once the shackles of his tongue were opened, he began to shout: he uttered the words that scared off the soldiers who were going to murder the king." In contrast, Zrínyi's *Áfium* contains the boy's words as a direct quote: "he opened his mouth and told the soldier: do not harm the king!" This wording resembles the version presented in Vernulaeus's text, which also contains the boy's words as direct speech: "Noli Regem ferire miles." In all likelihood, the example given at the beginning of the Busbecq text made Zrínyi realize that he had already read this in Vernulaeus when he had been studying rhetoric, and this may be why he followed the pattern of the *oratio recta* version, which was more deeply chiseled into his memory.

It would be of even greater significance if we could prove that Zrínyi's knowledge included ideas from a higher, university level, ideas belonging to humanist philology and exerting an influence on political theory. Since Zrínyi's library contains very few

books on such topics, it is worth expanding the scope of research to the library of István Vitnyédy in Sopron. It has been known for quite some time that, in terms of their libraries and the knowledge and experience they gleaned from their readings, the two men lived in a certain symbiosis. Vitnyédy lent books to Zrínyi, and we assume that in return he was able to use the magnate's library in Csáktornya, which means that he may have had some influence on the ideas in Zrínyi's works. In fact, the individuals who held stipendiums provided by Vitnyédy spent time at several universities in Germany, so German theoretical literature on military science could have reached Csáktornya with Vitnyédy's mediation.

Zoltán Ferenczi has demonstrated that two instances of Lucanus did not enter Zrínyi's *Áfium* from the original text, but rather came from another text produced in the course of a disputation in Strasburg chaired by Matthias Bernegger. Vitnyédy had books on rhetoric, philology, public law, and political science by Johann Heinrich Boeckler, a renowned student of Bernegger, who followed the latter in his professorship in Strasburg. For instance, he owned Boeckler's Grotius-commentary *In Hugonis Grotii Ius belli et pacis*, which was dedicated to Johann Christian von Boyneburg from Mainz. The modern history of legal theory regards Boeckler's approach as exceptionalism. For a long time (even well into the 19th century), exceptionalist thinking played an important role in notions of communities based on origin or tradition and in the idea of distinctive national characteristics and the spirit of the folk (or people).

In the 1660s, Zrínyi could not have followed the developments in the history of natural law. Nevertheless, the idea to which he referred in the third discourse of *Vitéz hadnagy* (drawing on the tract by Jean de Silhon) with a single Italian word, "diversificare" (an idea which, by the mid-17th century, was one of the cardinal notions in political and military theoretical thinking), has its broader context in thinking on social theory based on the principle of natural law. "One cannot establish regulations for the art of warfare as for other trades"; "There is no regulation for warfare that a lieutenant can adhere to all the time; one must draw distinctions and change according to times and circumstances." In Zrínyi's lifetime, these maxims and the many similar examples that one could cite from the practical suggestions on absolutist state theory in the spirit of Machiavelli were beginning to become the foundations of newly emerging social-philosophy paradigms. Zrínyi's French and Italian sources on political theory may also acquire different meanings if the ideas they contain are considered in the contexts into which thinking about constitutional theory in Germany began to gain insight by the mid-17th century. These new political ideals began to emerge and develop predominantly at the university of Strasburg, but their ideological significance first became apparent within the framework of the Confederation of the Rhine. The Francophile and anti-Habsburg confederation, which was led by the prince-electors of Mainz, was an important element in the foreign affairs orientation of Zrínyi and his comrades in the 1660s. Thus, the views of the political theorists and opinion formers who interested themselves in new directions in political thought and began to form a group here also merit attention.